

УДК 008

Joanna Przyklenk

OD IDENTYCZNOŚCI DO RÓŻNICY – UWAGI O POJĘCIU *TOŻSAMOŚCI* W NAJNOWSZEJ HISTORII POLSZCZYZNY

Пшикленк Й.

ВІД ІДЕНТИЧНОСТІ ДО РІЗНИЦІ – УВАГИ ПРО ПОНЯТТЯ ІДЕНТИЧНОСТІ В НАЙНОВІЙ ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ

Стаття присвячена формуванню в польській мові поняття, що репрезентоване словом «ідентичність», а також виявленню семантичних змін, яким було піддано згадані вираження. З цією метою було проаналізовано матеріал, виокремлений із лексикографічних розробок загальної польської мови, а також корпусних мовних даних (тобто ChronoPress та Національного Корпусу Польської Мови з пошуковиком PELCRA). Представлено етимологію проаналізованих одиниць, а також їх значеннєві перетворення зі спеціальним виділенням періодів 1945–1954 рр. та 1988–2010 рр.

Ключові слова: полоністичне мовознавство, мовний образ світу, семантичні зміни, ідентичність.

Пшикленк Й.

OT IDENTYCZNOŚCI K RAZNICE – K WOPROSY O PONIATYI IDENTYCZNOŚCI W NAJNOWSZEJ HISTORII POLSZCZEGO JAZYKA

Статья посвящена формированию в польском языке понятия, которое репрезентировано словом «идентичность», а также выявлению семантических изменений, которым были подвержены названные выражения. С этой целью был проанализирован материал, выделенный с лексикографических разработок общего польского языка, а также корпусных языковых данных (то есть ChronoPress и Национального Корпуса Польского Языка с поисковиком PELCRA). Представлена этимология проанализированных единиц, а также преобразования их значений со специальным выделением периодов 1945–1954 гг. и 1988–2010 гг.

Ключевые слова: полонистическое языковедение, языковая картина мира, семантические изменения, идентичность.

Przyklenk J.

FROM IDENTITY TO THE DIFFERENCE. SOME REMARKS ON THE CONCEPT OF IDENTITY IN THE NEWEST HISTORY OF THE POLISH LANGUAGE

The paper concerns the formation history of the identity concept represented by the Polish word “*tożsamość*” (“identity”) and shows the changes that in the analysed words were observed. To this end lexical material was excerpted from the dictionaries of the general Polish and from two corpora (i.e. ChronoPress and the National Corpus of Polish with the search engine PELCRA). Moreover, the origins of studied words were presented as well as semantic changes, especially two periods 1945–1954 and 1988–2010 were compared.

Key words: Polish-oriented Linguistics, the Linguistic Image of the World, Semantic Changes, Identity.

Celem niniejszego opracowania jest przedstawienie historii kształtowania się w polszczyźnie pojęcia reprezentowanego słowem *tożsamość* oraz wskazanie przeobrażeń semantycznych, jakim podlegała leksyka¹ wchodząca w ścisłe związki semantyczne z omawianym wyrazem. W tym celu analizie poddano materiał wyekscerpowany z historycznych i współczesnych opracowań leksykograficznych języka polskiego ogólnego oraz dane językowe, jakie przytoczono z następujących korpusów i wyszukiwarek: 1) ChronoPress Portal Tekstów Prasowych (ChP² – <http://chronopress.clarin-pl.eu>)³; 2) Narodowy Korpus Języka Polskiego (NKJP – <http://nkjp.pl/>)⁴.

¹ Ze względu na obfitość zgromadzonego materiału i bogactwo tematyczne podejmowanego zagadnienia w artykule omawiane są nieliczne jednostki leksykalne pozostające w związku semantycznym z wyrazem *tożsamość*. Wobec tego niniejszy tekst nie wyczerpuje istoty problemu, a jego, z konieczności, wybiórczy charakter sygnalizują tytułowe *uwagi*.

² Zob. *Wykaz źródeł i ich skrótów* zamieszczony na końcu artykułu.

³ Korpus powstał w ramach prac konsorcjum naukowego “CLARIN – Polskie wspólne zasoby językowe i infrastruktura technologiczna”. Zawiera fragmenty tekstów prasowych z lat 1945–1954, opracowane językowo pod względem morfosyntaktycznym i uporządkowane chronologicznie; twórcą koncepcji i koordynatorem prac nad korpusem ChronoPress jest A. Pawłowski z Uniwersytetu Wrocławskiego (Instytut Informatyki i Bibliotekoznawstwa).

⁴ NKJP powstał jako wspólna inicjatywa Instytutu Podstaw Informatyki PAN (koordynator działań), Instytutu Języ-

Za historię najnowszej polszczyzny przyjmiemy w niniejszym artykule okres od 1945 roku do czasów współczesnych, pozostając w zgodzie z podnoszoną cezurą roku 1945 m.in. w opracowaniu Stanisława Dubisza [2] czy w periodyzacji Stanisława Urbańczyka [3], a w pewnym stopniu też z czasowym podziałem w syntezie Zenona Klemensiewicza [4]⁵. By jednak uchwycić długie trwanie omawianych jednostek, ich trwałość i zmienność w polszczyźnie, odwołano się również do etymologii omawianych słów oraz ich obecności w dziejach polszczyzny przed 2. połową wieku XX.

Dla prowadzonych analiz szczególnie ważne było pojęcie *językowego obrazu świata* (JOS). Proponowane dlań definicje, a także sposoby praktycznego wyzyskania tego pojęcia w konkretnych przedsięwzięciach analitycznych [por. 6, 7] pokazują, że z jednej strony słownictwo jest tym poziomem, na którym w sposób szczególnie wyrazisty ujawniają się pewne aspekty językowego obrazu świata [8, s. 366], a z drugiej – uchwycenie tych aspektów jest możliwe także na drodze zdeterminowanej pragmatycznie lingwistycznej analizy tekstu. Przyjmujemy, iż językowy obraz świata jest “zawartą w języku interpretacją rzeczywistości, którą można ująć w postaci zespołu sądów o świecie. Mogą to być sądy bądź to utrwalone w samym języku [...], bądź to przez formy i teksty języka implikowane” [9, s. 104].

Nadto, akceptowane tu podejście kognitywne do etymologii pozwala patrzeć na dzieje języka jako na pewne kontinuum, nieprzerwany proces, w którym semantyka współczesnego języka jest analizowana i zrozumiała przez pryzmat przeszłości [10, s. 33].

Jednostka leksykalna *tożsamość* pojawiła się w języku polskim stosunkowo późno, bo dopiero w XIX wieku [SBo], a pod postacią *tosamość* [SL] znajduje poświadczenie już w tekstach osiemnastowiecznych, a jako *tożstwo* – nawet siedemnastowiecznych; dla przykładu:

- Ociec i syn przez tożstwo i jedność siły tchnienia ich, jeden i tenże jest jego *spirator* tchnący. *Smotr. Apol.* 72 [SL] – XVII w.
- Zrównania są tosamemi, kiedy wyrażają tosamność co do stosunków i co do terminów. *Śniad. Alg.* 1, 46 [SL, SWil] – XVIII w.
- Ustałem, gdy mię znudzi tożsamość widoków [SW] – XIX w.

Tożstwo w SL traktowane jest jako forma archaiczna bądź rzadka⁶, a *tosamość* i *tosamy* notowane w słownikach XIX stulecia [SL i SWil], za przestarzałe są uznane dopiero na początku XX wieku [SW].

Zaliczane do kategorii nazw abstrakcyjnych (*nomina essendi*) rzeczowniki *tożsamość* i *tosamość* są derywatami od przymiotników *tożsamy*, *tosamy*, które z kolei powstały od *toż* – dawniej *to* – i *sam* [SBo]. *Toż* jest wzmocnioną formą zaimka wskazującego i istnieje w źródłach polskojęzycznych od XV wieku. Natomiast *sam* zaświadczony w polskim piśmiennictwie od XIV stulecia niósł w staropolszczyźnie zwykle takie sensy, jak: ‘istniejący osobno, oddzielony, pozostawiony bez innych, bez opieki, bez towarzystwa, samotny, odosobniony’, ‘działający, występujący samodzielnie, ulegający samoistnie jakiemuś procesowi, zmianie, przekształceniu’. *Sam* wywodzi się od prasłowiańskiego **samъ* używanego wówczas w znaczeniu ‘taki, któremu nie towarzyszą inne przedmioty, samotny, osamotniony’. Praindoeuropejskim źródłosłowem tej formy – jak podaje Wiesław Boryś [SBo] – jest cząstka **sem-* ‘jeden’.

Tożsamy zatem, a wcześniej *tosamy* początkowo znaczą – zgodnie ze swą czytelną słotwórczo etymologią – tyle, co ‘ten sam lub taki sam, identyczny’ [SBo]. *Tożsamość* (*tosamość*) z kolei definiowana jest w XIX wieku jako ‘jednakowość, identyczność’. SWil notuje nadto w znaczeniu ‘zupełnie taki jak drugi, z którym się porównywa; ten samy co do istoty’ derywat od rzeczownika *tożsamość*, tj. *tożsamościowy*, który trwale wpisał się w polski leksykon i istnieje do dziś.

Zasadnicze przekształcenia w zakresie semantyki omawianego wyrazu dokonują się w wieku XX. Mamy wówczas już do czynienia z ustabilizowaną formą, ograniczoną tylko do postaci *tożsamość*, pochodnej od przymiotnika

ka Polskiego PAN, Wydawnictwa Naukowego PWN oraz Zakładu Językoznawstwa Komputerowego i Korpusowego Uniwersytetu Łódzkiego. Tworzą go teksty literackie, prasowe, nagrania rozmów, teksty ulotne i internetowe; dla korpusu zrównoważonego przyjęto za cezurę rok 1945, a dla tekstów literackich przesunięto tę granicę na początek XX wieku, przy czym wiek XX nie jest w korpusie reprezentowany równomiernie: 80% stanowią teksty powstałe po 1990 roku, 15% – w latach 1945–1990, a tylko 5% to teksty sprzed 1945 roku [1, s. 36]; dostępne są tu dwie wyszukiwarki korpusowe – Instytutu Podstaw Informatyki PAN (Poliqarp) oraz PELCRA; w niniejszym opracowaniu skorzystano z tej drugiej wyszukiwarki; głównymi wykonawcami NKJP są: M. Bańko, R.L. Górski, B. Lewandowska-Tomaszczyk, M. Łaziński, P. Pęzik i A. Przepiórkowski.

⁵ Co prawda, Z. Klemensiewicz dobę nowopolską i tym samym swój opis historii języka polskiego kończy na roku 1939, ale widzi w tym okresie wojennym odrębny etap dziejów polszczyzny, por. “Niestety, tragiczny wrzesień 1939 r. położył w okrutny sposób kres temu obiecującemu rozwojowi i otworzył pięćdziesiąt lat wielkiego prześladowania, upokorzenia i zaniedbania języka narodowego pod okupacją hitlerowskiego najeźdźcy” [4, s. 601]. Wyodrębnienia czasu wojennego dokonuje także I. Bajerowa, która, kontynuując dzieło Klemensiewicza, przedstawia w osobnych częściach swojego studium okres 1939–1945 oraz 1945–2000, zaznaczając jednak, że “oczywiście data roku 2000 [...] jest czysto umowna, ale stwarza wyrazistą, powszechnie zauważalną ramę czasową” [5, s. 9]. Badaczka proponuje jako wewnętrzne cezurę opisywanego okresu: początek ery telewizji (1960) i zmianę ustroju w 1989 roku [5, s. 155–156].

⁶ *Tożstwo* opatrzone jest w SL pojedynczą gwiazdką, co, zdaniem B. Matuszczyk, może oznaczać m.in. faktyczne archaizmy w czasach Lindego, ale też wyrazy rzadkie [11, s. 109].

tożsamy. Do połowy minionego stulecia interesujący nas leksem ujmowano w dwóch znaczeniach: 1) ‘bycie tym samym; identyczność’ oraz 2) matematyczne ‘równość prawdziwa dla wszystkich wartości zmiennych w nich występujących, wziętych z umówionego zakresu tych zmiennych’ [SD].

W ramach pierwszego ze wskazanych wyżej sensów wyodrębniano związki wyrazowe i określano ich znaczenia. W SD były to: *tożsamość kogo (czyjej osoby)* ‘fakt, że ktoś jest tą osobą, za którą się podaje lub uważa; fakt, że ktoś nosi takie a nie inne nazwisko’; *dowód tożsamości* ‘dowód osobisty’ oraz *zaświadczenie tożsamości* ‘dokument wydawany przez władze państwowe młodzieży pomiędzy 16 a 18 rokiem życia zawierający dane personalne oraz fotografię’.

Współczesne opracowania leksykograficzne języka polskiego (z końca XX i z początku XXI wieku) wciąż wskazują na dwa główne znaczenia wyrazu *tożsamość*, rezerwując drugi sens dla pojęcia matematycznego. Pierwsze natomiast niektórzy słownikarze ujmują bardziej kategorialnie, np. definiując słowo jako ‘identyczność, autentyczność, prawdziwość’ [WSJPD], a inni mniej kategorialnie – opisując je jako ‘coś, co jest tym samym, bardzo podobnym, prawie identycznym z czymś innym’ [PSWP]. Trudno nie dostrzec bogactwa sensów, jakie niesie ze sobą owo pierwsze znaczenie słowa *tożsamość*. Obok poświadczonych w pierwszej połowie XX wieku związków – *tożsamość kogoś, dowód tożsamości, zaświadczenie tożsamości* – pojawiają się w drugiej połowie stulecia nowe związki, np.: *tożsamość cech, losów, poglądów* [WSJPD]; *tożsamość narodowa* [USJP]; *tożsamość kulturowa* [PSWP] oraz *kryzys tożsamości* [USJP]. Dowodzi to żywotności omawianego wyrazu i sygnalizuje zachodzące w jego sensach zmiany. Współcześnie można by wyodrębnić następujące znaczenia:

1. ‘w odniesieniu do pojedynczego człowieka: świadomość siebie, swoich cech i własnej odrębności’ [USJP]; ‘nasza tożsamość to świadomość naszych cech i naszej odrębności’ [ISJP]; np.:
 - Dopiero w wieku kilkunastu lat człowiek zyskuje poczucie własnej tożsamości.
 - Bohaterem filmu jest człowiek-kameleon, pozbawiony tożsamości oportunistą.
2. ‘w odniesieniu do społeczności: świadomość wspólnych cech i poczucie jedności’ [USJP]; ‘tożsamość jakiejś społeczności to jej wewnętrzna spójność i poczucie jedności’ [ISJP]; np.:
 - O tożsamości narodowej decyduje wspólnota kultury, nie wspólnota krwi.
 - Naród pod rozbiarami by nie przeżył, gdyby nie wewnętrzne poczucie tożsamości z Polską.
3. ‘fakty, cechy, dane personalne pozwalające wyróżnić, rozpoznać, zidentyfikować jakąś osobę’ [USJP]; ‘ustalenie czyjejs tożsamości to ustalanie, kim jest ta osoba’ [ISJP]; np.:
 - Sprawdzić tożsamość zatrzymanych osób. Udowodnić swoją tożsamość.
4. ‘tożsamość czegoś, np. jakichś działań lub ich efektów, to coś, co sprawia, że możemy to traktować jako jedność’ [ISJP], np.:
 - Mimo zmienności stylów i tematów jego sztuka nie traci tożsamości.
5. ‘bycie tym samym; identyczność’ [USJP]; ‘tożsamość jakichś cech to ich identyczność’ [ISJP], np.:
 - Podobieństwo polega na częściowej tożsamości cech.

Owej postępującej precyzacji znaczeń towarzyszy także dookreślenie omawianego słowa pod względem jego wartości stylistycznej. Jest ono bowiem współcześnie opatrywane zwykle kwalifikatorem stylistyczno-pragmatycznym: *książkowy* [USJP, ISJP].

Za wyraz *książkowy* uznawany jest także przymiotnik *tożsamy*, który – co ciekawe – nie stał się leksemem wieloznacznym, jak pochodny odeń rzeczownik *tożsamość* i nadal funkcjonuje w swym pierwotnym znaczeniu ‘niczym się nieróżniący, taki sam lub ten sam; identyczny’. Nowe sensory wyrazu *tożsamość* w kontekstach wymagających przymiotnika zdaje się obsługiwać wyraz *tożsamościowy*, często notowany jednak w znaczeniu matematycznym, np.: *tożsamościowe przekształcenie równania* [USJP]. Natomiast znaczenie ‘taki, w którym można się doszukać cech identyczności z kimś lub czymś innym’ uznawane jest za rzadkie, choć charakterystyczne w połączeniach: *problem czy związek tożsamościowy* [PSWP].

Pierwotne i główne znaczenie *tożsamości*, które dziś ujęlibyśmy jako ‘bycie takim samym, identycznym, jednakowym lub prawie identycznym, prawie jednakowym, bardzo podobnym’ współcześnie schodzi na plan dalszy. *Tożsamość* w dzisiejszej polszczyźnie jest słowem służącym z jednej strony identyfikacji jednostki – i to zarówno identyfikacji dokonywanej przez tę jednostkę (świadomość własnych cech i swojej odrębności, czyli samoświadomość), jak i przez inne osoby (por. znaczenie związków *ustalać czyjąś tożsamość, dowód tożsamości* itd.). W tym procesie (auto)identyfikacji istotnym elementem będzie przynależność do grupy, do jakiejś określonej wspólnoty. Z drugiej strony tożsamość odnosić się będzie do samej wspólnoty – jej poczucia wewnętrznej spójności i jedności – co można by motywować faktem podobieństwa, identyczności pod jakimś względem jej członków, czyli ich *tożsamości* właśnie w pierwotnym sensie ‘bycie takim samym, tym samym’. Mielibyśmy zatem widoczne w języku rozróżnienie na tożsamość jednostki (indywidualną) i tożsamość grupy (zbiorową), które jednak pozostają ze sobą w ścisłym dopełniającym się związku, tzn. jednostka jest rozpoznawana m.in. przez przynależność do danej grupy społecznej, etnicznej, narodowej, państwowej, a każdą z tych grup budują jednostki.

Tożsamość współcześnie jest bliska semantycznie wyrazom: *identyfikacja* oraz *przynależność*. *Identyfikacja* to leksem powstały na bazie czasownika *identyfikować*, który polszczyzna uformowała na wzór francuskiego *identifier*, niemieckiego *identifizieren* oraz angielskiego *identify*. Czasownik ów wywodzi się od łacińskiego *idem* o znaczeniu ‘ten sam’, od którego utworzono też wyrazy: *identyczny* oraz *identyczność* [SBA]. Dokumentowany w

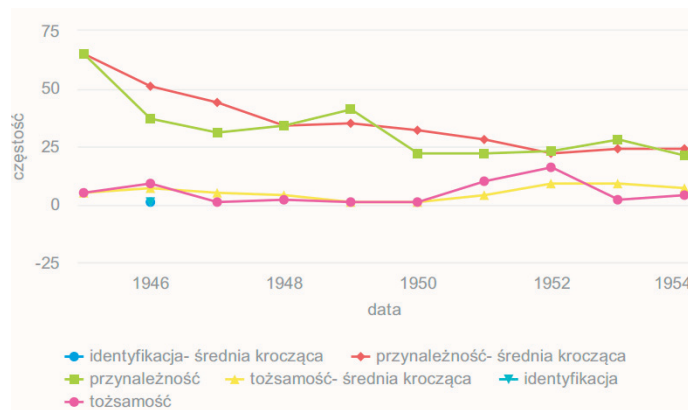
polskim materiale leksykograficznym od XIX stulecia traktowany był jako synonim ‘utożsamiać; ustalać tożsamość’. Dziś *identyfikacja* opatrywana kwalifikatorem *książkowy* wskazuje na: **1)** ‘rozpoznanie osoby’; ‘rozpoznanie przedmiotów i zjawisk’; **2) psych. a)** ‘utożsamienie jednej osoby z drugą [...]’; także: takie samo utożsamienie jednego przedmiotu z drugim’ oraz **b)** ‘utożsamienie się z realną lub fikcyjną osobą, będącą przedmiotem silnych uczuć [...]’; **3) termin socjologiczny** ‘utożsamianie się jednostki lub grupy z przekonaniem albo wartościami innych ludzi lub innej grupy’ [za: USJP]. Z kolei autorzy WSJPŻ wskazując na pięć znaczeń wyrazu, kwalifikują je następująco: *identyfikacja* 1. *zwłok* (książkowe), 2. *problemów* (urzędowe), 3. *z bohaterem* (książkowe), 4. *autora z dziełem* (książkowe) i 5. *narodowa* (naukowe).

Przynależność natomiast to formacja pochodna od *przynależny*, mająca swoje źródło w czasowniku *należać*, od XVI wieku niosącym sensy ‘być czyjąś własnością’, ‘być częścią, elementem czegoś, zaliczać się do czegoś’. *Przynależność* w XVI wieku jest przede wszystkim pojęciem prawniczym i oznacza ‘to, co jest prawnie przypisane do rzeczy głównej, np. majątności, i służy do jej użytku’; popularne zwłaszcza w formule prawnej o postaci wyrażenia przyimkowego: *z(e) wszy(s)tki(e)mi (swemi) przynależnościami* [SXVI]. SL notuje także w tym znaczeniu przykłady siedemnastowieczne z wyrazem *przynależność*, którego istnienie zaświadcza także autorzy SWil i SW, którzy obok wciąż aktualnego znaczenia ‘ruchomość’, dodają także nowe – ‘należenie do czegoś’. Dzisiejsze znaczenie *przynależności* to przede wszystkim ‘należenie do czegoś (do organizacji, grupy, społeczności)’ też ‘do drugiej osoby’ rozumiane jako ‘zależność uczuciowa i podporządkowanie się jakiejś silniejszej osobie’ [WSJPŻ], a wótnie ‘rzecz ruchoma’ bądź termin gramatyczny (*związek przynależności*); *ad exemplum*:

- Odsiadywał kilkuletni wyrok za przynależność do organizacji wywrotowej. Hertz P. *Sedan* 35 [SD].
- Kobieta łatwiej zgodzi się na pewne ograniczenie jej wolności, gdyż przynależność do męża jest dla niej ważniejsza (NKJP: Józef Augustyn: *Aby życie było szczęśliwe. Wywiady i czaty*, 2007) [WSJPŻ].
- Przynależność narodowa, etniczna, społeczna, klasowa, organizacyjna. Przynależność do partii. Mieć poczucie przynależności do jakiejś grupy. Urz. Przynależność państwowa ‘obywatelstwo’ [USJP].

Leksem *przynależność* można wobec analizowanego słowa *tożsamość* uznać za jego hiperonim (tak czyni WSB) i wówczas *tożsamość* dookreślałyby konkretne przymiotniki: *tożsamość narodowa, społeczna, religijna, kulturowa* czy *językowa*. W aspekcie identyfikacyjnym *tożsamość* będzie bliska tzw. danym osobowym, w skład których wejdzie też informacja o przynależności państwowej i/lub narodowej. W znaczeniu najstarszym, jakie implikuje dziś związek *tożsamość cech/zjawisk*, obserwujemy relację synonimiczną względem rzeczowników *jednakowość* [WSB], *identyczność* [SSP], a w sensie matematycznym – względem słowa *równość* [WSB]. *Tożsamość* i *tożsamy* wejdą w relacje antonimiczne z leksemami: *osobny* (jako *nieprzynależny*), *odmienny* (czyli *niejednakowy*) oraz *inność* (jako zaprzeczenie *równości*) [SA].

W dalszej części rozważań poświęconych pojęciu *tożsamości* zwrócimy uwagę na strukturyzowaną chronologicznie frekwencję omawianych jednostek leksykalnych i językową konceptualizację określanego nimi zjawiska. Dane korpusowe ChP uwidaczniają (por. Wykres 1), że w tekstach prasowych z lat 1945–1954 najchętniej korzystano z leksemu *przynależność* (obserwujemy tu trend spadkowy do roku 1950 – w 1945 roku 65 poświadczeń, a potem frekwencja utrzymuje się na stałym poziomie około 20 poświadczeń), zdecydowanie rzadziej sięgano po słowo *tożsamość* (zwykle do 5 użyć w skali roku, tylko w 1946 – 9, 1951 – 10 i w 1952 roku – 16 poświadczeń), a *identyfikacja* w omawianym okresie ma tylko jedno wystąpienie z 1946 roku.

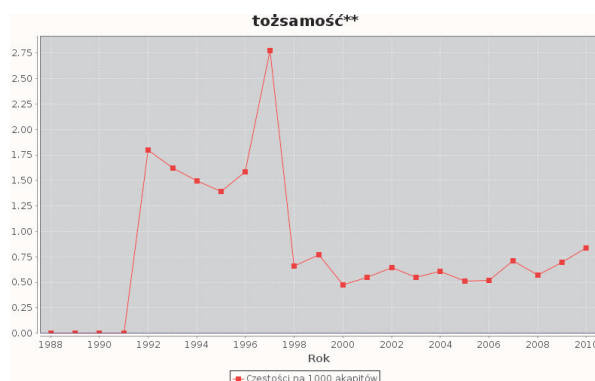

Wykres. 1. Szeregi czasowe (średnia i średnia krocząca) dla słów: *identyfikacja*, *przynależność*, *tożsamość* (oprac. graficzne – wyszukiwarka ChP)

Zestawiając powyższe informacje z danymi liczbowymi NKJP, uzyskanymi dzięki wyszukiwarce PELCRA, okazuje się, że współcześnie (w latach 1988–2010⁷) chętniej w tekstach prasowych wykorzystywano jednostkę

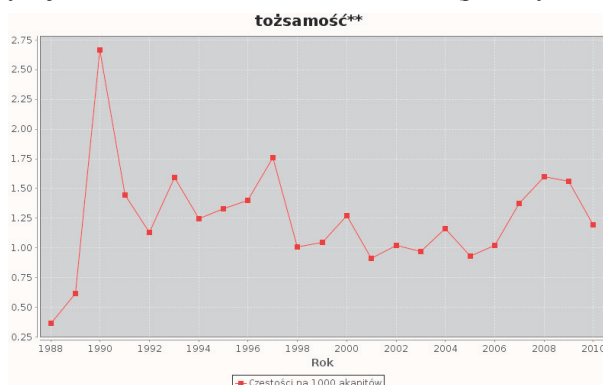
⁷ Co prawda, wykresy liniowe przywoływane tu za wyszukiwarką PELCRA (Wykres 2–7) obejmują zakres czasowy

tożsamość (por. Wykres 2), której częstość wystąpienia teksty dokumentują w 1992 roku na poziomie około 1,75 na 1000 akapitów, wzrost do 2,75 w roku 1997, a od 1998 roku spadek do około 0,75 i dalej dostrzegamy oscylację częstości wystąpień na poziomie 0,5 czy 0,75.

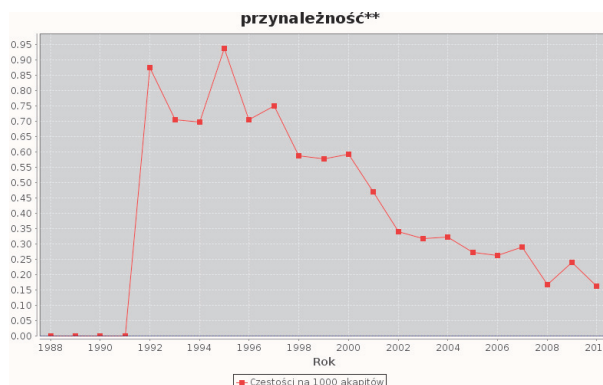
Wykres. 2. Szereg czasowy dla słowa *tożsamość* (oprac. graficzne – wyszukiwarka PELCRA w NKJP – korpus zrównoważony ograniczony do kanału prasowego, tj. dzienniki, miesięczniki, tygodniki oraz inne)

Nieco inaczej rozłożą się momenty zmian, kiedy wyłączymy ograniczenie w postaci kanału prasowego i pod uwagę zostaną wzięte teksty korpusu zrównoważonego bez względu na kanał przekazu⁸. Wówczas wzrost częstości omawianego słowa widoczny jest w roku 1990, a następnie po spadku oscyluje w granicach średniej od około 1 do 1,75 akapitu, z podwyższeniem frekwencyjnym jeszcze w roku 1993, 1997 oraz 2008 (por. Wykres 3).

Wykres. 3. Szereg czasowy dla słowa *tożsamość* (oprac. graficzne – wyszukiwarka PELCRA w NKJP – korpus zrównoważony bez ograniczeń co do kanału)

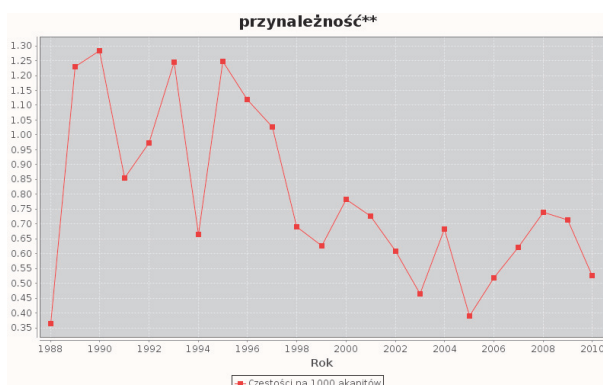
Trend spadkowy po nagłym wzroście w 1992 roku oraz najwyższej frekwencji w 1995 roku obserwujemy też w przypadku jednostki *przynależność* (zob. Wykres 4), jednak częstość wystąpienia tego słowa zamyka się najwyższej w średniej 0,95 na 1000 akapitów dla tekstów prasowych oraz maksymalnie około 1,30 w tekstach różnej proveniencji (zob. Wykres 5). Tam też liczbowy wzrost akapitów ze słowem *przynależność* widać w latach 1989, 1990, 1993, 1995.

Wykres. 4. Szereg czasowy dla słowa *przynależność* (oprac. graficzne – wyszukiwarka PELCRA w NKJP – korpus zrównoważony ograniczony do kanału prasowego, tj. dzienniki, miesięczniki, tygodniki oraz inne)

od 1988 roku, należy jednak pamiętać, że dane NKJP w 80% składają się z tekstów powstałych po roku 1990.

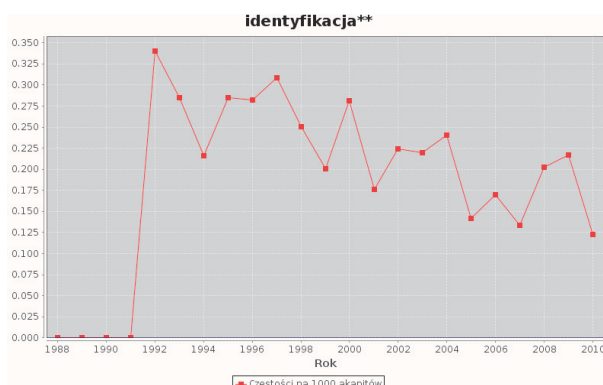
⁸ Tzn. że uwzględnia się, obok przekazu prasowego, również: internet, książki, rękopisy i kanał mówiony.

Wykres. 5. Szereg czasowy dla słowa *przynależność*

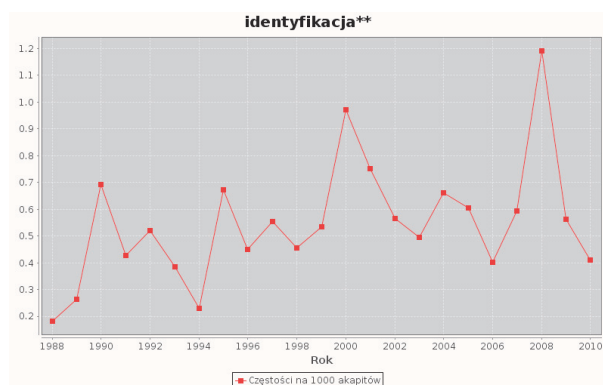
(oprac. graficzne – wyszukiwarka PELCRA w NKJP – korpus zrównoważony bez ograniczeń co do kanału)

Za pewną kontynuację stanu powojennego należy uznać natomiast fakt, że jednostka leksykalna *identyfikacja* jest poświadczona w najmniejszym stopniu w porównaniu do wyżej omówionych. Dla tekstów tylko prasowych są to wskazania na poziomie maksymalnie 0,350 akapitu na 1000 jednostek akapitowych przy istotnym wzroście w 1992, a potem następuje oscylacyjny trend spadkowy (por. Wykres 6).

Wykres. 6. Szereg czasowy dla słowa *identyfikacja*

(oprac. graficzne – wyszukiwarka PELCRA w NKJP – korpus zrównoważony ograniczony do kanału prasowego, tj. dzienniki, miesięczniki, tygodniki oraz inne)

Wykres. 7. Szereg czasowy dla słowa *identyfikacja* (oprac. graficzne – wyszukiwarka PELCRA w NKJP – korpus zrównoważony bez ograniczeń co do kanału)

Z kolei w tekstach nieograniczonych do przekazu prasowego wahania oscylacyjne są zdecydowanie większe z zauważalnym wzrostem w 1990, 1995, 2000 i 2008 roku. Tu frekwencja sięga nawet 1,2 akapitu z użytym słowem na 1000 akapitów (por. Wykres 7). Niski udział jednostki *identyfikacja* w badanych korpusach świadczy może o jej wciąż silnym nacechowaniu terminologicznym. Diagramy wyszukiwarki PELCRA profilujące co do kanału leksykę korpusu zrównoważonego ilustrują niski udział badanych trzech jednostek w rękopisach i języku mówionym.

Wzrost udziału analizowanych jednostek w latach 1989-1991 uzasadniony jest przemianami ustrojowymi i otwarciem na dyskusję o tożsamości czy przynależności (też partyjnej) Polaków. Można mówić o zachodzącej

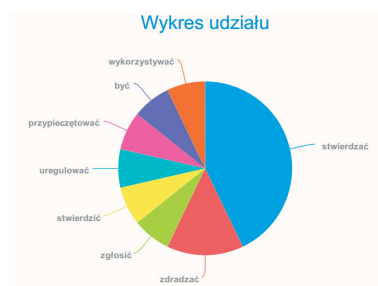
wówczas swego rodzaju “detabuizacji” zagadnień związanych z jednostkowym i grupowym samookreśleniem się człowieka. Przenikanie tych spraw do sfery publicznej dyskusji – np. w związku z referendum konstytucyjnym, zaproszeniem do NATO w 1997 roku czy ratyfikacją tzw. traktatu lizbońskiego w 2008 roku – sprzyjało upowszechnianiu kwestii tożsamościowych oraz służyło pojawianiu się interesujących nas tu słów w leksyce ogólnej polszczyzny.

Zwróćmy teraz uwagę na językową konceptualizację określanego słowami *tożsamość* i *przynależność* zjawiska⁹. *Przynależność* w korpusie ChP wykazuje łączliwości z takimi określeniami zaimkowo-przymiotnikowymi, jak: *partyjna* (20,83% wszystkich wystąpień), *narodowa* (19,44%), *swoja* (13,89%), *organizacyjna* (5,56%), *klasowa* (5,56%), *państwowa* (4,17%), *polska* (4,17%), *polityczna* (4,17%) oraz *rasowa* i *związkowa* (2,78%). Natomiast z danych otrzymanych dzięki Kolokatorowi NKJP (dla korpusu zrównoważonego i ograniczonego do kanału prasowego) wynika, że do najczęściej spotykanych określeń *przynależności* można zaliczyć: *przyszła*, *potwierdzająca*, *społeczna*, *partyjna*, *obligatoryjna*, *wyznaniowa*, *klubowa*, *gatunkowa*, *rasowa*, *terytorialna*, *etniczna*, *powiatowa*, *obca*, *administracyjna* czy *narodowa*¹⁰. Porządek tych jednostek został podany zgodnie ze wskazaniem wartości chi kwadrat, która “wyraża prawdopodobieństwo tego, że częstotliwość współwystępowania ośrodka kolokacji z danym wyrazem w korpusie nie jest przypadkowa” (12, s. 269), sortowanie bowiem “kolokacji według zwykłej liczebności współwystąpień słów obniżałoby czytelność wyników, ze względu na dużą liczbę częstych słów” (12, s. 268).

Jednostka leksykalna *przynależność* wraz z adnominalnym określnikiem pozwala zatem sprecyzować mówiącemu/piszącemu, o jaki typ przynależności autorowi chodzi. W tym zakresie nie obserwujemy istotnych zmian, poza poszerzeniem oczywiście liczby możliwych przynależności, bo analizowane związki każdorazowo traktują o należeniu do jakiejś większej całości, np. do partii, narodu, gatunku, organizacji, klasy, państwa, religii czy rasy. Za *novum* uznać jednak należy fakt pojawienia się obok słów stwierdzających jednoznaczność i kategoriałność przynależenia do czegoś (jak np. *obligatoryjna przynależność*), także takie wyrazy, które tę jednoznaczność osłabiają, np. *przyszła*, *ewentualna*, *dalsza*.

Zdecydowane przekształcenia zaobserwować można w wypadku jednostki *tożsamość*, która w korpusie ChP występuje zwykle bez obecnych w bezpośrednim kontekście określników przymiotnikowych, a dwukrotnie tylko ze słowem *swoja*. Współcześnie, jak ilustrują dane z NKJP, *tożsamość* używana jest wspólnie z takimi określeniami, jak (porządek wg wartości chi kwadrat): *śląska*, *podwójna*, *wspólna*, *plciowa*, *amerykańska*, *społeczna*, *współczesna*, *ukraińska*, *młoda*, *określona*, *odrębna*, *głębsza*, *wyraźna*, *falszywa*, *nieustalona*, *narodowa*, *państwowa*, *kulturowa*, *etniczna*, *ideowa*, *religijna* i in. Dostrzegamy tu więc z jednej strony specyfikację terminologiczną, kiedy określnikiem uściślany jest zakres pojęcia implikowany słowem *tożsamość*, a z drugiej – daleko idącą dyferencjacją opisywanego nim zjawiska i pluralizm w deskrypcji oraz identyfikacji jednostki, którą można teraz przedstawiać z uwagi na jej tożsamość narodową, lokalną, religijną czy kulturową. Znamienne jest również to, że w statystycznie uporządkowanym zbiorze związków wysoką pozycję zajmuje *tożsamość podwójna* ($\chi^2 = 2,547,827.32$).

Kolokacje współczesnego języka polskiego obrazują *tożsamość* jako coś, co się ma lub nie ma, np. *mieć tożsamość*, *nie mieć tożsamości*, *człowiek bez tożsamości*. Wczesnopowojenna łączliwość jednostek *przynależność* i *tożsamość* z elementem werbalnym, przedstawiona na Wykresach 8a i 8b, wykazuje predylekcję do czasowników typu asertorycznego (por. *stwierdzać*), świadczących przy tym o niemal urzędowej pewności podmiotu mówiącego na temat własnej/cudzej tożsamości. Co więcej, w przypadku nieznaney tożsamości należy ją *ustalić* // *ustalać*.

Wykres 8a. Wykres udziału dla lematu *przynależność* w łączliwości z czasownikiem (oprac. graficzne – wyszukiwarka ChP)

Wykres 8b. Wykres udziału dla lematu *tożsamość* w łączliwości z czasownikiem (oprac. graficzne – wyszukiwarka ChP)

⁹ W tej części analiz leksem *identyfikacja* został pominięty ze względu na jednokrotne jego poświadczenie w materiale powojennym i stosunkowo niską współcześnie frekwencję w istotnym dla tych rozważań znaczeniu.

¹⁰ Wykaz kolokacji jest znacznie dłuższy, a przywołano jedynie te związki, których wskazania nie są mniejsze niż 1 na 1000, tzn. że w ich wypadku istnieje tylko jedna szansa na co najmniej tysiąc, że wskazane pary wyrazów występują w zaobserwowanych kontekstach zupełnie przypadkowo.

We współczesnym materiale typu prasowego NKJP również poświadczana jest obecność czasowników tego rodzaju, jak np. *być, ustalić // ustalać*. Obok nich pojawiają się jednak jednostki, które świadczą o zachodzących przemianach w konceptualizacji pojęcia tożsamości. Stąd związki omawianego słowa z formami czasowników: *zachować, sprawdzić, budować, zmieniać czy znać tożsamość*.

Tożsamość mieści się dziś w sferze naszego uczucia i świadomości¹¹ – np. *poczucie tożsamości; czuć się Polakiem, Słowakiem, Czechem, Ślązakiem; świadomość tożsamości* – i jest czymś, co współcześnie zależy od człowieka, tj. od nas samych lub innych ludzi: zatem można *decydować o własnej / czyjejs tożsamości* i można ją:

a) zdoby(wa)ć: szukając (*poszukiwać/szukać* np. *własnej tożsamości*); odkrywając lub odnajdując (*odkryć czyjąś/własną tożsamość, odnaleźć tożsamość*); budując (*budować tożsamość, kształtować tożsamość, odbudować tożsamość, odbudowywanie* np. *własnej tożsamości, formowanie się tożsamości*); odzyskując po utracie (*przywrócić tożsamość*);

b) (s)tracić: *gubić tożsamość, tracić tożsamość, utrata tożsamości, wyzbywać się tożsamości*;

c) chować: *ukryć tożsamość*¹².

Tożsamość jawi się we współczesnej polszczyźnie jako coś cennego, co można ukraść (*ukraść tożsamość*) i dlatego jej bronimy: *bronić (własnej) tożsamości*¹³, *zachować tożsamość*. *Tożsamość* nie jest też cechą oczywistą, stąd trzeba ją deklorować (*deklarować swoją tożsamość*), potwierdzać (*potwierdzać / potwierdzić tożsamość*) i ustalać (*ustalić tożsamość*) np. posługując się *dowodem tożsamości*. *Tożsamość* można też *komuś narzucić*, a ona sama może *rodzić się* w jednostce czy w społeczności. Nie jest pojęciem łatwym, ale dla ludzkości cennym, stąd wysiłek wkładany w *zrozumienie własnej tożsamości (zrozumieć własną tożsamość)*¹⁴.

Podobną tendencję obserwujemy w wypadku *przynależności*, którą autorzy włączonych do korpusu tekstów prasowych zwykle opisują w kategoriach istnienia (*przynależność jest*), ale można też ją *potwierdzić, je łączyć, (za) deklarować bądź zmieniać*. Mimo swej labilności, wciąż jest ważna, skoro też coś *znaczy, oznacza*.

Słowo *tożsamość* obecne jest w polszczyźnie od XIX wieku i w zasadzie od początku – jako *nomina essendi* – ograniczone było do rejestru książkowego. Czy zatem przed stuleciem XIX nie było poczucia tożsamości? Czy dążenia identyfikacyjne jednostek i przejawy integrujących działań wspólnot nie znalazły odzwierciedlenia w języku? O tożsamości jako zjawisku można mówić w zasadzie od początku istnienia polszczyzny¹⁵. Werbalnym przejawem owego fenomenu będzie tylko inny typ leksyki, leksyki opartej na konkrecie w nominalizacji. Zamiast uogólnionej, właściwej dla stylu naukowego, abstrakcyjnej nomenklatury typu *tożsamość, identyfikacja czy przynależność*, znajdziemy w większości utrwalony do dziś w słownictwie polskim zbiór wyrazów nazywających konkretne cechy wskazujące na bycie tożsamym // identycznym, konkretne wspólnoty oraz ich członków. I tak np. będą to: *równy, jednaki, podobny; ród, rodzina, plemię, szczerp, klan, naród, państwo, ojczyzna*¹⁶, późniejsze *klasa, partia, społeczność, społeczeństwo, grupa etniczna* itd. Za przejaw ujęzykowanej właściwej człowiekowi tendencji do samoidentyfikacji uznać można istnienie nazw osobowych, a jako wyraźny sygnał utożsamiania się z innymi (czyli swoimi) i odróżniania się zarazem od innych (zatem obcych) traktować należałoby nazwy plemion [17, s. 57–63], rodów, nacji, czyli etnonimy.

Analizowane w niniejszym artykule wyrazy opisujące *tożsamość* na drodze semantycznych przekształceń nie tylko osłabiły w istotnych dla współczesnej polszczyzny kontekstach swą pierwotną kategoriałność, ale także poszerzyły pole znaczeń. *Tożsamość* staje się stopniowalną i bardzo pojemną strukturą pozwalającą opisywać siebie i innych, własne wspólnoty i wspólnoty obce¹⁷.

Na przestrzeni ponad 70 lat zauważyć można dwie zarysowujące się tendencje rozwojowe w zakresie opisywanego fenomenu. Pierwsza polega przede wszystkim na włączeniu znaczenia terminologicznego leksemu *tożsamość* do zasobu ogólnopolskiej, niekoniecznie eksperckiej, leksyki. Wyraz pojawia się więc dziś w swoim terminologicznym znaczeniu także w kontekstach niespecjalistycznych. Po drugie, postępująca m.in. za sprawą przymiot-

¹¹ Pierwotnie *poczucie* to ‘uczucie’, a *świadomość* pierwotnie oznaczało ‘to, co się wie, zna dobrze’.

¹² Zestawienie opracowane na podstawie współczesnych słowników polszczyzny ogólnej i danych NKJP.

¹³ O obecnej w historii Polski i polszczyzny kategorii strachu przed utratą własnej tożsamości i potrzebie obrony tożsamości narodowej oraz językowej pisał m.in. J. Tazbir [13, s. 7–16].

¹⁴ Niebagatelny wpływ na formowaniu się współczesnego pojęcia tożsamości (i namysłu Polaków nad nim) miał Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011, który był prowadzony na terytorium RP od 1 kwietnia do 30 czerwca 2011 roku.

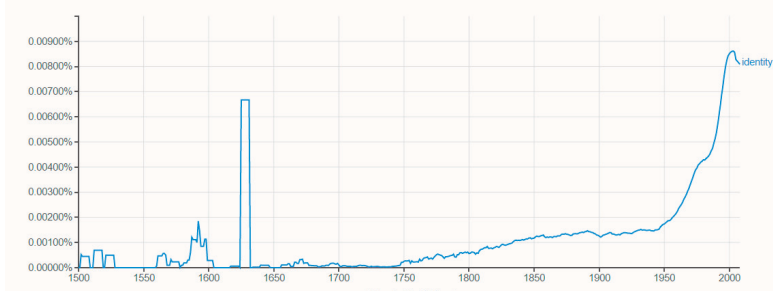
¹⁵ Warto w tym miejscu przywołać pracę Aleksandry Niewiary [14], która poprzez analizy tekstów autobiograficznych, opisuje przeobrażenia tożsamości narodowej Polaków. Poczucie tożsamości – postrzeganie siebie i świata w kontekście różnic i podobieństw – widoczne jest także w najstarszych tekstach podejmujących problem wspólnotowości – w kręgu kultury polskiego średniowiecza (i nie tylko polskiego) szczególnie interesującego materiału w tym względzie dostarczają teksty kronik [por. 15].

¹⁶ Leksykalno-semantyczny opis pojęć *państwo, naród i ojczyzna* w dawnej polszczyźnie przedstawiła J. Legomska [16].

¹⁷ Leksem *tożsamość*, ale też *identyfikacja* czy *przynależność* notowany jest we wszystkich współczesnych słownikach tylko w lp., co można traktować jako cechę typową dla *nomina essendi*, ale można też widzieć w tym systemowo wyrażoną niezgodę na istnienie **wielu tożsamości, *identyfikacji, *przynależności*.

nikowych czy zaimkowych określników precyzacja rozmytego pojęcia *tożsamości* // *przynależności* sprzyja językowemu uwypuklaniu pluralizmu w zakresie możliwości identyfikacyjnych jednostki. Ciężar odpowiedzialności za działania (auto)identyfikacyjne spoczywa dziś raczej na poszczególnych osobach, a nie na grupie, do której jednostka takową przynależność zgłasza. Problem, zdaje się, dotyczy nie tylko użytkowników polszczyzny, co graficznie ilustrować może diagram Google Books Ngram Viewer (Wykres 9), a werbalnie ujmuje to tak Hayden White w eseju poświęconym europejskiej tożsamości:

Każdy, kto próbuje poddać analizie próbę konstrukcji jakiegokolwiek tożsamości musi mieć świadomość, że gdy podejmuje tę kwestię, jego lub jej własna tożsamość natychmiast staje pod znakiem zapytania. [...] Czy to możliwe, by każde poszukiwanie tożsamości nie było niczym innym, jak próbą poradzenia sobie z niejednoznacznością charakteryzującą każdą identyfikację z grupą, do której poszukiwacz niejednoznacznie należy? [18, s. 35]

Wykres 9. Diagram ukazujący użycie słowa *identity* ('tożsamość') w książkach anglojęzycznych z lat 1500-2008 (wykres wygenerowany narzędziem Google Books Ngram Viewer)

Wykaz źródeł i ich skrótów:

- ChP – ChronoPress <http://chronopress.clarin-pl.eu> (dostęp online dn. 10.03.2017).
 ISJP – Bańko M., red. *Inny słownik języka polskiego*. T. 1–2. Warszawa 2000.
 NKJP – Narodowy Korpus Języka Polskiego, 2008–2012, <http://nkjp.pl/> (dostęp online dn. 10.03.2017).
 PSWP – Zgólkowa H., red. *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*. T. 1–50. Poznań 1994–2005.
 SA – Dąbrówka A., Geller E. *Słownik antonimów*. Warszawa 1995.
 SBa – Bańkowski A. *Etymologiczny słownik języka polskiego*. T. 1–2. Warszawa 2000.
 SBo – Boryś W. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków 2005.
 SD – Doroszewski W., red. *Słownik języka polskiego*. T. 1–11. Warszawa 1958–1969.
 SL – Linde S.B. *Słownik języka polskiego*. T. 1–6. Lwów 1807–1814.
 SSP – Kurzowa Z., red. *Słownik synonimów polskich*. Warszawa 1998.
 SW – Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W. *Słownik języka polskiego*. T.1–8. Warszawa 1900–1927 (tzw. Słownik warszawski).
 SWil – Zdanowicz A., red. (i in.). *Słownik języka polskiego*. T. 1–2. Wilno 1861 (tzw. Słownik wileński).
 SXVI – Mayenowa M.R., red. *Słownik polszczyzny XVI wieku*. T. 1–(36). Wrocław–Warszawa–Kraków 1966–(2012).
 USJP – Dubisz S., red. *Uniwersalny słownik języka polskiego*. T. 1–4. Warszawa 2003.
 WSB – Bańko M., red. *Wielki słownik wyrazów bliskoznacznych PWN*. Warszawa 2005.
 WSJPD – Dunaj B., red. *Współczesny słownik języka polskiego*. T. 1–2. Warszawa 2007.
 WSJPZ – Żmigrodzki P., red. *Wielki słownik języka polskiego*. <http://wsjp.pl/> (dostęp online dn. 10.03.2017).

Literatura:

- Górski R. L., Łaziński M. *Reprezentatywność i zrównoważenie korpusu*. W: *Narodowy Korpus Języka Polskiego*. Red. Przepiórkowski A., Bańko M., Górski R.L., Lewandowska-Tomaszczyk B. Warszawa, 2012. – S. 25–36. http://nkjp.pl/settings/papers/NKJP_książka.pdf (dostęp online dn. 10.03.2017).
- Dubisz S. *Rozwój współczesnej polszczyzny*. "Przegląd Humanistyczny", 1995, z. 5. – S. 69–88.
- Urbańczyk S. *Periodyzacja dziejów języka polskiego*. W: Tegoż: *Prace z dziejów języka polskiego*. Wrocław, 1979. – S. 50–62.
- Klemensiewicz Z. *Historia języka polskiego*. Warszawa, 2002.
- Bajerowa I. *Zarys historii języka polskiego 1939–2000*. Warszawa, 2003.
- Bartmiński J., red. *Językowy obraz świata*. Lublin, 1999.
- Bartmiński J. *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin, 2009.
- Tokarski R. *Słownictwo jako interpretacja świata*. W: *Współczesny język polski*. Red. J. Bartmiński. Lublin, 2001. – S. 343–370.
- Bartmiński J. *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata*. W: *Językowy obraz świata*. Red. J. Bartmiński. Lublin, 1999. – S. 103–120.
- Brzozowska M. *Etymologia a konotacja słowa. Studia semantyczne*. Lublin, 2009.
- Matuszczyk B. *Słownik języka polskiego S. B. Lindego. Warsztat leksykografa*. Lublin, 2006.
- Pęzik P. *Wyszukiwarka PELCRA dla danych NKJP*. W: *Narodowy Korpus Języka Polskiego*. Red. A. Przepiórkowski, M. Bańko, R. Górski, B. Lewandowska-Tomaszczyk. Warszawa, 2012. – S. 253–273.

13. Tazbir J. *Język polski a tożsamość narodowa*. “Nauka” 2011, nr 2. – S. 7–16.
14. Niewiara A. *Kształty polskiej tożsamości. Potoczny dyskurs narodowy w perspektywie entolingwistycznej (XVI–XX w.)*. Katowice, 2009.
15. Przyklenk J. *Staropolska kronik jako gatunek mowy*. Katowice, 2009.
16. Legomska J. *PANSTWO – NARÓD – OJCZYŻNA w wiekach dawnych. Leksykalno-semantyczny opis pojęć*. Katowice, 2010.
17. Popowska-Taborska H. *Językowe wykładniki opozycji SWOI – OBCY w procesie tworzenia etnicznej tożsamości*. W: *Językowy obraz świata*. Red. J. Bartmiński. Lublin, 1999. – S. 57–63.
18. White H. *Dyskurs europejski i poszukiwanie europejskiej tożsamości*. Przeł. S. Masłoń. “ER(R)GO. Teoria – Literatura – Kultura” 2010, nr 1–2 (20–21). – S. 19–35.